

ROMAN JAKOBSON: LINGVISTIČNI IN DRUGI SPISI

ŠKUC / ZIFF (*Studia humanitatis*), Ljubljana 1989, 277 str.

Knjiga je oblikovana kot Jakobsonovo berilo; v njej je zbranih osem vsebinsko raznovrstnih člankov in razprav s širokim časovnim razponom leta objave od 1933 do 1970. V dodatku najdemo bibliografijo knjig in knjižnih izdaj Romana Jakobsona, bibliografijo vseh izdaj Jakobsona v Jugoslaviji 1945–1988, spremno razpravo Rastka Močnika *Teoretik za vse čase* in zapis Brede Pogorelec *Roman Jakobson v Beogradu in Ljubljani septembra 1955*.

Roman Jakobson (1896–1982) je eden najznamenitejših jezikoslovcev in mislecev 20. stoletja. Pravzaprav pooseblja strukturalizem – tudi avtor tega izraza je¹ – in sicer v najboljšem pomenu: njegovo delo preveva teoretska natančnost in inovativnost, ob tem pa miselna širina in odprtost, ki mu ne dovolita slepe ulice dlakcepja in zmehaniziranega pogleda na jezik; ulice, v katero so zašli marsikateri pravoverni strukturalistični jezikoslovci.

Knjiga je razdeljena v dva dela, najbrž v skladu z naslovom *Lingvistični in drugi spisi*; ta delitev pa je le navidezna, površinska, saj gre pri vseh člankih za razmišljanje o jeziku in iz jezika. Pri tem so razprave prvega dela temeljne za Jakobsonovo misel, druge pa obrobnejše in nekako le ilustrativne.

Prva razprava *Šest predavanj o zvoku in smislu* (1942) je verjetno do danes od vseh najaktualnejša. V njej najdemo na živ način predstavljene vse najznačilnejše produktivne predpostavke strukturalizma in sicer na področju, kjer je strukturalizem stvari – čeprav je to tvegano trditi – dokončno postavil na svoje mesto. To je seveda fonologija. V šestih predavanjih Jakobson najprej poudari nujnost opazovanja glasov z zornega kota nalog, ki jih glasovi v jeziku opravljajo – to je njihova pomensko razločevalna vloga /šop : čop : top/. S tega stališča pregleda in kritično ovrednoti dotedanjo znanstveno misel o glasovih, ki se je ukvarjala predvsem z motoričnimi in akustičnimi vidiki govora, svojih ugotovitev pa ni bila sposobna posplošiti in urediti v sistem. Premike v tej smeri so opravili šele nekateri znanstveniki na koncu 19. stol. s pojmom fonema (B. de Courtenay, L. V. Ščerba), vendar so pri tem teoretsko zašli – spraševali so se, kaj in kje fonem je in ne, kakšna je njegova funkcija. Tako se je oblikovala navivna predstava o objektivni, snovni naravi glasu in psihični naravi fonema. Tako pojmovanje se je deloma ohranilo tudi pri Saussuru, ki pa je prispeval drugo veliko spodbudo za fonologijo in za strukturalizem nasploh – pojem (fonološkega) sistema. Vendar Jakobson tukaj in pozneje pokaže na marsikatero dvomnost in celo nasprotje v Saussurovem *Tečaju splošne lingvistike*, kar je mimogrede povedano še danes produktivno – vsaj za sloveniste, ki so Saussura med tudijem doživeli kar nekako mistificiranega. Tako nasprotuje Saussurovi povezavi fonetike z zgodovino jezika in fonologijo z njegovim opisom. Saussurovo trditev, da razvoj glasov nima nič skupnega z njihovimi jezikovnimi vrednostmi, imenuje predsodek in dodaja, da je sistem glasov mogoče preučevati tako v njegovem vsakokratnem stanju kot v evoluciji. Tudi Saussurovo misel, da so jezikovni znaki na vseh ravneh opozicijske, relativne in negativne entitete, torej pojavi, ki nastopajo le v razmerju različnosti do drugih istovrstnih pojavov in sami po sebi nič ne pomenijo, Jakobson omeji le na fonemsko ravnino; znaki na drugih ravneh imajo zmeraj tudi svoj lasten pomen. Zato mora biti tudi opis jezikovnega sistema na višjih ravneh oprt na označenca, torej na vsebinsko plat znaka, opis fonološkega sistema pa je zgrajen na razlikah med fonemi, ki so zapisane v označevalcu. Fonem je po Jakobsonu sveženj razločevalnih lastnosti in ravno te so najmanjši, nerazdružljivi del jezika. Ob tem Jakobson ugovarja še dvema Saussurovima načeloma: načelu linearne narave označevalca (v jeziku naj bi bilo možno delovanje le enega znaka hkrati: če pa je najmanjši znak, fonem, skupek razločevalnih lastnosti, ta domneva ne drži); in načelu arbitrarnosti, torej poljubnosti oz. nemotiviranosti znaka (po Saussuru naj bi bila zveza med označevalcem /nizom fonemov/ in označencem /smislom/ poljubna, dogovorna, Jakobson pa v smislui teoriji dveh osi to stališče problematizira: zveza med obema platema znaka je nujna in sicer zaradi njune nesporne asociativne povezanosti, ki temelji na bližini; ta povezanost je zunanja; notranja po-

¹ Ante Stamač: Pogovor. Nulti stupanj govora i smjerovi njegova širenja. V: Roman Jakobson, Morris Halle: Temelji Jezika. Globus, Zagreb 1988, str. 85

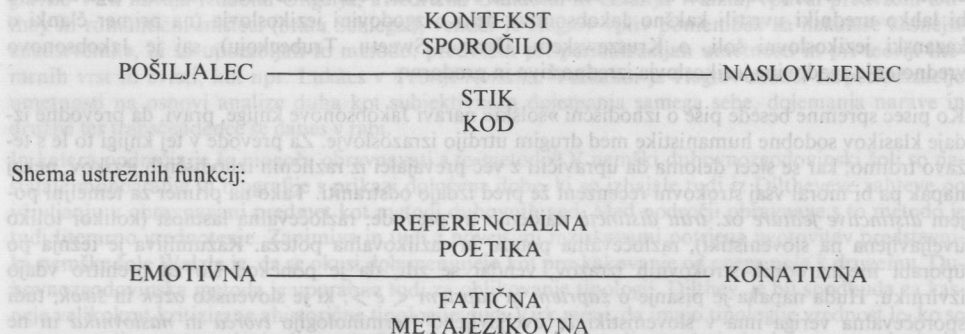
vezanost, asociacija, ki temelji na podobnosti, pa je res redka in nastopa le pri onomatopoeičnih in ekspresivnih besedah).²

Predvsem s teorijo dvoosnosti in z domnevo o objektivnosti razločevalnih lastnosti in nevropsiholoških osnovah sinestezije, ki omogočajo fonemom, sicer brez svojega pravega pomena, možnost asociativnega pomena, se Jakobson že v tej razpravi premakne na problemsko polje naslednjih razprav: na motnje pri govoru, afazije, in na umetnostni jezik oz. poetiko.

Druga razprava je *Dva vidika jezika in dve vrsti afazičnih motenj* (1954). Njena poglavitna vrednost je v izdelavi podrobnega modela dvoplastne narave jezika. Jezik deluje na osi selekcije – izbire jezikovnih znakov – in na osi kombinacije – povezave teh znakov v bolj zapletene jezikovne enote. Ta model Jakobson utemelji na pravzaprav obrobem, okrnjenem jezikovnem sistemu – pri afaziji. Tak, razpadajoč sistem po Jakobsonu bolj očitno pokaže način svoje organiziranosti kot pa popolno izražen jezikovni sistem. Tako Jakobson postavi dve vrsti afazij – prva pomeni motnje na osi selekcije, podobnosti, druga pa pomeni motnje na osi kombinacije, bližine. Iz kliničnih primerov, torej izjav bolnikov ene in druge vrste afazije, Jakobson izvede sklep o metaforičnem in metonimičnem polu jezika. Metafora je drug izraz osi podobnosti, metonimija pa osi bližine. Seveda je od tod nujen korak v drugo problemsko polje, v poetiko, s katero se ukvarjata naslednja članka, *Poezija gramatike in gramatika poezije* (1960) in *Lingvistika in poetika* (1958).

V prvem je ob že omenjenih metodoloških postopkih novo načelo gramatičnega paralelizma, ki ga ima Jakobson v dinamičnem smislu za eno od temeljnih gibal /pesniškega/ jezika. Organiziranost slovničnih sredstev ima v poeziji enakovreden pomen oz. sorazmeren pomen besednim – pomenskim – figuram. Tako pri Pušnikovi pesmi *Ljubil sem vas* odkriva v odsotnosti tropov nadomestno gostoto gramatične urejenosti. Pomembnost vloge gramatike v poeziji utemeljuje analogno s slikarsko kompozicijo, ki temelji na očitnem ali skritem geometričnem redu ali na zavračanju geometričnosti.

Lingvistika in poetika je programski članek o nujnosti sodelovanja jezikoslovja in literarne teorije na polju raziskovanja poezije. Njen izhodiščni, po odmevnosti pa osrednji del je shema jezikovnih funkcij, ki jih Jakobson spelje iz sheme sporočanja:

Schema ustreznih funkcij:

Po Jakobsonu vsako jezikovno sporočilo obsega več funkcij, ki pa so različno hierarhizirane glede na namen sporočila. Tukaj se Jakobsonova teorija v zametkih odpira področju zvrstnosti. S sistemom funkcij dokaže, da je poetičnost, torej usmerjenost sporočila k samemu sebi, notranja lastnost jezika in torej dostopna (le) jezikoslovju. Ne pojavlja se le v poeziji, temveč tudi v drugih jezikovnih sporočilih. propagandnih geslih ipd.

Tipično potezo, ki jo vsebuje vsako poetsko delo, Jakobson določi v razmerju med jezikovnima osema: poetska funkcija projicira načelo ekvivalence s selekcijske osi na kombinacijsko os. To definicijo Jakobson precej zapleteno utemeljuje s primeri iz verzologije, pri čemer skozi svojo metodologijo spregovori tudi o vprašanjih, pomembnih za literarno teorijo: o verznihih instancah, ritmu, o ontologiji

² Ob tem Jakobson citira Benvenista, ki je tudi kritiziral Saussurovo načelo arbitrarnosti znaka. Prim. Emile Benveniste: *Narava jezikovnega znaka*. V: *Problemi splošne lingvistike I*, SH, Ljubljana 1988, str. 59–65.

pešemskega besedila, o rimah. Nenehno poudarja, da vsi ti pojavi nikoli niso le zvočni, ampak preko poetske funkcije dobivajo pomen. Sinestezija, zvočni simbolizem in zvočne figure so ob pazljivi analizi po Jakobsonu popolnoma objektivni pojavi: objektivno namreč obstajajo v jeziku. Ob pritegnitvi prejšnjih spoznanj, predvsem pomembnosti gramatičnega paralelizma, razpravljanje izzven v misli, da poetičnost ni dopolnjevanje diskurza z retoričnimi okraski, ampak je popolno prevrednotenje diskurza in vseh njegovih možnih komponent.

Razprava je še danes produktivna, in sicer ne z vso svojo shematičnostjo, ampak s tistim, kar sega čez: to je zavest, da najvišja ravnina jezikoslovnega proučevanja ne more biti stavek, ampak diskurz oz. besedilo v svoji celoti; druga bistvena spodbuda je Jakobsonovo prepričanje o zgodovinski poetiki kot superstrukturi, ki jo je treba oblikovati na vrsti zaporednih sinhronih opisov. To je zasnova dinamične sinhronije, ki je pri kakršnemkoli proučevanju zgodovine jezika v katerikoli obliki, torej tudi pri metodološko nestrukturalističnem raziskovanju jezika, bistvena predpostavka. Podobno pomembno je tudi strukturalistično načelo zaznamovanosti/nezaznamovanosti jezikovnih znakov in s tem povezane njihove predvidljivosti.

Drugi del knjige obsega štiri razprave, *Mimična »Ja« in »Ne«* (1970), *O lingvističnih vidikih prevajanja* (1958), *Propad filma?* (1933) in *Slovnična zgradba Brechtove pesmi »Wir sind sie«* (1963). To naj bi verjetno bile ilustracije uporabnosti Jakobsonovega teoretičnega aparata, predvsem pa, vsaj prva in tretja, pomenita izpeljavo strukturalistične misli o semiotiki kot splošni vedi o znakih v človeški družbi. Jakobson v opazovanju kinemike, torej jezika mimike, in filmske govorice na izbranem gradivu uporablja svoj teoretski aparat dveh jezikovnih osi in razločevalnih lastnosti. Vendar so ti članki v primerjavi s *Šestimi predavanji o zvoku in smislu* le zanimive skice, poskusno preverjanje teorije na drugih problemskih poljih. Zadnja razprava, *Slovnična zgradba Brechtove pesmi »Wir sind sie«*, je glede izbora problematična, saj ne prinaša nič novega ob razpravah o poetiki v prvem delu knjige. Bolj kot dokaz produktivnosti Jakobsonove teoretske misli zbujajo dvome o smiselnosti že kar dolgočasno natančne gramatične analize brez prave končne sistematizacije. Tak opis dobi vrednost šele skupaj z drugimi, ko ugotovi – po Jakobsonovih besedah – razločevalnost gramatične fakture za nacionalno slovstvo, posamezno dobo, posameznega avtorja ali posamezno delo. Namesto tega naslova bi lahko uredniki uvrstili kakšno Jakobsonovo delo o zgodovini jezikoslovja (na primer članki o kazanski jezikoslovni šoli, o Kruszewskem, Henryu Sweetu, Trubeckiju), saj je Jakobsonovo vrednotenje zgodovine jezikoslovja izredno živo in prodorno.

Ko pisec spremne besede piše o izhodiščni »šolski« naravi Jakobsonove knjige, pravi, da prevodne izdaje klasikov sodobne humanistike med drugim utrdijo izrazoslovje. Za prevode v tej knjigi to le s težavo trdim, kar se sicer deloma da upravičiti z več prevajalci iz različnih izhodiščnih jezikov, nekaj napak pa bi moral vsaj strokovni recenzent že pred izdajo odstraniti. Tako na primer za temeljni pojem *distinctive feature* oz. *trait distinctif* najdemo tri prevode: razločevalna lastnost (kolikor toliko uveljavljena na slovenistiki), razločevalna poteza in razlikovalna poteza. Razumljiva je težnja po uporabi mednarodnih strokovnih izrazov, vendar se zdi, da je ponekod šlo za prehitro vdajo izvirniku. Huda napaka je pisanje o *zaprtem* in *odprtem* < *e* >, ki je slovensko *ozek* in *širok*; tudi sporočevalna veriga ima v slovenistiki že uveljavljeno terminologijo *tvorca* in *naslovnika* in ne *pošiljalca* in *naslovljenca*. Tako verjetno ne bi škodilo, če bi za mnenje o terminologiji še pred izdajo podobnih knjig vprašali kakšnega jezikovno strpnega slovenista, saj Rastko Močnik sam pravi, da »slavistika /pri nas/ že od nekdaj opravlja naloge splošnega jezikoslovja«. Ker pa včasih slavistika svoje tovrstne naloge zanemarja, so take knjige jezikoslovne in humanistične klasike izredno dragocene. In kar je še bolj razveseljivo – dragocenost dobite poceni!

Marko Stabej
Filozofska fakulteta v Ljubljani